

УДК 94:[329.12+323.39](477)«19»

Світлана Іваницька

УКРАЇНСЬКА ЛЕГАЛЬНО-НАРОДНИЦЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА АРХЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Узагальнено доробок вітчизняних істориків, філологів, археографів, політологів, фахівців із історії журналістики, історії педагогіки та історії юридичної думки стосовно заявленої проблеми. Зроблено висновки щодо вичерпаності апробованих моделей дослідження партійно-політичної еліти в умовах трансформації української гуманітаристики. Окреслено подальші перспективні напрями зі застосуванням методів історичної антропології, просопографії, порівняльних та міждисциплінарних студій.

Ключові слова: еліта, ліберальна демократія, Українська демократично-радикальна партія, історіографія, археографія.

Автором систематизовані труды отечественных историков, археографов, филологов, политологов, специалистов по истории журналистики, истории педагогики и истории юридической мысли в отношении заявленной проблемы. Сделаны выводы относительно исчерпанности апробированных моделей исследования партийно-политической элиты в условиях трансформации украинской гуманитаристики. Очерчены возможные перспективные направления: методы исторической антропологии, просопографии, сравнительные и междисциплинарные студии.

Ключевые слова: элита, либеральная демократия, Украинская демократическо-радикальная партия, историография, археография.

The article summarizes national historians', philologists', archeographers', political scientists', specialists' in the history of journalism, history of pedagogy and history of jurisprudence achievements on the subject and the object of study. There are some conclusions that the party elite conventional research model has been exhausted in Ukrainian transforming humanities. There are also outlined some tendency prospects such as historical anthropology methods, prosopography, comparative and interdisciplinary studies.

Key words: elite, liberal democracy, Ukrainian Democraticall-Radical party, historiography, archaeography.

Проблема політичних еліт і політичного літерства в добу «національного відродження», а надалі – в роки Української революції 1917–1921 рр. – одна з центральних в сфері гуманітарних досліджень сучасної України. В межах цієї досить широко окресленої теми вивчається одночасно комплекс взаємопов'язаних питань: суспільно-політичні течії, партійні асоціації, їхня ідеологія і програма; власне партійно-політична еліта як продуцент, медіатор і носій соціалістичних, консервативних, ліберальних і націоналістичних ідей; індивідуальний життєвий шлях, професійний досвід і творча спадщина найбільш видатних її представників (насамперед, «людей першого ряду в історії»), їхня партійно-політична діяльність.

Особливий інтерес останнім часом викликає у науковців вивчення еліти ліберально-демократичного спрямування, насамперед тієї її частини, що або вже набула виразно української ідентичності, або невпинно еволюціонувала в цьому напрямі від ідентичності «загально-російської». Для такого зацікавлення є декілька підстав. Це й притаманний еліті цього типу значний інтелектуальний і духовний потенціал, бо саме до її лав входили історики,

публіцисти, юристи, літературознавці, лексикографи, етнографи, педагоги, кооператори, редактори та книговидавці. Це й особливий статус у імперському політичному середовищі початку ХХ ст., пов'язаний із конструктивною взаємодією з соціалістичними та ліберальними течіями в загальноросійському визвольному русі, із контактами з опозиційними представниками «недержавних націй» Російської імперії. Зрештою, це й креативна функція еліти подібного гатунку в період «конструювання нових націй» в Східній і Центральній Європі в добу націоналізму (XVIII – початок ХХ ст.), пов'язана з потребами «винаходу традиції» (Е. Гобсбаум). Її внесок у процес «залучення мас до політики» відбувався під гаслами «відродження» та «визволення» нації, «повернення» та «служіння» інтелігенції рідному народу, й реалізувався передусім у легальних формах діяльності: через розбудову системи комунікацій у вигляді україномовної преси, освіти, «Просвіт», бібліотек, читалень, клубів та народних аудиторій. Як відзначає Я. Й. Грицак, з'ясовуючи «формули» української історії,

«... якими б важливими не були історичні чинники і релігійні поділи, «хто куди потрапить» залежить насамперед від волі національних еліт»¹.

В контексті досліджуваної проблеми термін «еліта» використовується нами в ціннісному сенсі та означає «кваліфіковану меншину», яка продукує нові моделі поведінки, полегшує адаптацію соціуму в мінливому світі, «аристократію духу»; меншість обраних людей, що переважають масу передусім психологічно та інтелектуально (*Хосе Ортега-і-Гассет*)². Стосовно ж оперування прикметником «ліберально-демократична», який нині досить активно, без особливих застережень, експлуатується в пострадянській історіографії, зазначимо, що вважаємо його досить умовним, деякою мірою – символічним, хоча й зручним для позначення того складного комплексу світоглядних настанов, які надихали на початку ХХ ст. цю «творчу меншість». Так, ці інтелектуали дійсно виявляли одночасно інтерес і до ліберальних, і до соціалістичних теорій, базуючи свою практичну діяльність на традиціях українського народництва; вони органічно сприйняли фундаментальні цінності класичного лібералізму, такі, як автономія індивіда, особиста свобода, плюралізм ідей, еволюціонізм. Але зміна соціальних умов і обставин, критика і дискусії в суспільстві привели врешті-решт до утворення лібералізму «гібридного» типу, одного з різновидів родини лібералізмів, який в ідеологічному аспекті можна визначити через дефініції «нового лібералізму», «соціального лібералізму», і навіть – «ліберального націоналізму». Взагалі ж, на думку І. П. Лисяка-Рудницького, «...назагал в українському русі панувала далекосяжна однозгідність щодо засадничих справ: наполегливе прямування до радикальної соціальної реформи, але без духа жорстокості та виключності, що були притаманні багатьом російським революціонерам; відстоювання політичної свободи та конституціоналізму в західному стилі; пропагування федералістичної перебудови імперії як засобу для пропагування українських національних прагнень, без конечності повного розриву з Росією», не зважаючи на деякі індивідуальні та групові ідейні розбіжності³. Ці програмові засади цілком поділяли представники Української демократично-радикальної партії (УДРП), досить неоднорідної за своїм складом політичної сили, та деякі кадети, народні соціалісти, соціалістично-революціонери – члени філії загальноросійських партій в українських губерніях, діячі земств. Значна ж частина представників національно орієнтованої ліберально-демократичної еліти в роки

Першої російської революції входила в УДРП, яка згодом, з квітня по вересень 1917 р. трансформувалася в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ).

Стосовно методологічних орієнтирів щодо вивчення зазначеної проблеми, найбільш адекватними уявляються модерністські версії націотворення, що, відносно України, знайшли своє обґрунтування, насамперед, у працях Б. Кравченка, Р. Шпорлюка, П.-Р. Магочія, Я. Й. Грицака, Г. В. Касьянова, С. Єкельчика⁴. Українська нація, за термінологією Б. Андерсена, була типовою «уявленою спільнотою», – перш ніж її реальні обриси з'явилася в політикумі, вони були інтелектуально витворені в уяві національної еліти⁵. «Будителі нації» – інтелігенти різних соціально-політичних напрямків, не маючи важелів влади державної, опанували фактично владу культурну. Політизація національного руху була пов'язана передусім із діяльністю нового покоління українських діячів – «людей 1890-х років»⁶.

У пострадянській українській гуманітаристиці наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. вектор дослідницьких зацікавлень переорієнтувався з представників українського націонал-комунізму, соціал-демократії, соціал-революціонізму та анархізму на постаті ліберально-демократичного напрямку в середовищі партійно-політичної еліти Наддніпрянської України. Чому так сталося? Можливо, тому, що саме ці особи становили «мозок української нації» (*М. С. Грушевський*), її розумову та моральну силу. Можливо, тому, що, змальовуючи в своїй уяві контури «українського проекту», ці люди керувались раціональними міркуваннями, сповідуючи тактику «малих справ» у ім'я «великої мети», не переступаючи через «межі можливого», не впадаючи в утопію чи антиутопію. Просто, відповідально й совісно, своє «діло робили». Кожен – на своєму місці, у межах сил, таланту, здоров'я та літ, одмірених долею... Словом, «творили» всі сфери української модерної культури, включно з культурою політичною. Причини «зміщення» дослідницьких акцентів можна шукати також в усталенні форм новітньої української державності, в зміні суспільних настроїв, у «інтелектуальній репатріації» діаспорних студій (праці І. Лисяка-Рудницького, Р. Шпорлюка, Б. Кравченка, З. Когути, П.-Р. Магочія та ін.), у реальному «поверненні» до сучасного читача численної книжкової та рукописної спадщини діячів ліберально-демократичного напрямку початку ХХ ст. Можливо, у свідомому чи підсвідомому бажанні гуманітаріїв відновити

той «втрачений світ», створити фактично «другу реальність», аби компенсувати нестачу тих цінностей у мозаїці фрагментарного світу кризової України, що перебуває увесь час свого посткомуністичного існування в стані транзиту. Концентрація уваги науковців на постанях ліберально-демократичної орієнтації може розглядатися і як намагання вітчизняних гуманітаріїв збудувати той недосяжно бажаний «національний пантеон героїв», які б мали реальні й беззаперечні інтелектуальні, моральні та світоглядні чесноти.

На підставі вивчення та систематизації публікацій вітчизняних істориків, філологів, археографів, політологів, фахівців із історії журналістики, історії педагогіки та історії юридичної думки виявлено наступні тенденції. По-перше, це – поява різнопланових документальних публікацій, прокоментованих фахівцями⁷. По-друге, організація наукових та громадських форумів, присвячених окремим видатним діячам із ліберально-демократичного середовища (деякі з них уже стали традиційними): так, у Черкасах регулярно відбуваються «Всеукраїнські Єфремівські читання», у Києві – ювілейні конференції, присвячені С. О. Єфремову⁸, в літературно-меморіальному музеї-заповіднику імені М. М. Коцюбинського – наукові читання на честь І. Л. Шрага⁹. До 145-ї річниці з дня народження Бориса Грінченка в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка (грудень 2008) відбулася всеукраїнська наукова конференція «Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея»¹⁰. По-третє, створення історико-біографічних праць в жанрі «портрета на тлі доби» фаховими істориками¹¹ та літераторами (Ю. М. Хорунжий, А. А. Болаболъченко). Нариси про окремих діячів ліберально-демократичного напрямку містяться в виданнях Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса в серії «Українська ідея» (в 4-х кн.): «Українська ідея та її творці» (кн. 2, К., 1999) – нарис про О. Г. Лотоцького, «Постаті на тлі революції» (кн. 3, К., 1994) – нариси про М. Грушевського, С. Єфремова, М. Василенка; а також у окремих виданнях, присвячених історії української дипломатії в особах¹². Чимало розвідок опубліковано на сторінках збірника «Історіографічні дослідження в Україні»¹³. Четверте, це – поява генеалогічних розвідок, вивчення ролі й місця українських династій у процесах соціокультурної трансформації «українства»¹⁴. П'яте, поява праць, де з'ясовуються професій-

ні¹⁵, політичні й державні¹⁶, публіцистичні та просвітницькі аспекти діяльності¹⁷, участь у розбудові української автокефальної церкви (І. І. Огієнко, В. А. Біднов, О. Г. Лотоцький)¹⁸, «образ» того чи іншого діяча в освітленні сучасників та нащадків¹⁹, інтерпретація його інтелектуальної спадщини в ракурсі «погляду через століття»²⁰, сприйняття тим чи іншим діячем постаті та творчості Т. Г. Шевченка²¹.

Цінними для відтворення унікального «мікркосму», що склався в середовищі української культурницької та політичної еліти наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., є праці І. Б. Гирича щодо особистих – творчих та наукових контактів – В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, С. О. Єфремова, М. П. Василенка, І. Я. Франка²².

В низці статей освітлюються проблеми самоідентифікації представників ліберально-демократичної еліти, «подвійної лояльності», політичний «дрейф» між «двома берегами» – українським та російським²³. Створюються просопографічні портрети окремих постатей, і – що важливо – не лише з «першого ряду» в історії²⁴. Видано різноманітні енциклопедичні²⁵, біографічні²⁶, біобібліографічні довідники²⁷, безперечно корисні гуманітаріям.

Активно здійснюється видання спадщини видатних представників української ліберально-демократичної еліти: друкуються мемуари²⁸, щоденники²⁹, листування³⁰, історична та політична публіцистика³¹, художні³², наукові³³, популярні³⁴ твори.

Починаючи з кінця 1980-х рр., інтенсивно перевидається спадщина М. С. Грушевського³⁵. Розроблено національний видавничий проект якнайповнішої публікації праць М. С. Грушевського³⁶. Значну питому вагу в археографічному доробку науковців складає друкована та недрукована спадщина Е. Х. Чикаленка. Повернення духовної спадщини мецената-патріота, що поєднував у собі одночасно практицизм і романтизм, утилітаризм і здатність бачити більш широкі перспективи, мав добрий естетичний смак та інтуїтивне відчуття логіки української історії, є неocenимо важливими для відновлення духовних цінностей у сучасній Україні.

Різні грані проблеми, що розглядається, а саме: практична діяльність окремих представників ліберально-демократичного спрямування, політичні та історіографічні погляди М. С. Грушевського, видання періодичної преси (газета «Рада», «Літературно-науковий вістник») – відбилися на сторінках фахових видань Українського науково-дослідного інс-

титуту архівної справи та документознавства (УНДІАСД)³⁷.

В останнє десятиріччя серед істориків та філологів спостерігається справжній «бум» дисертаційних досліджень, присвячених діячам із ліберально-народницького середовища, а саме: Володимир Антонівичу (В. Ю. Харченко, 2000; О. І. Кіян, 2008), Василю Біднову (І. В. Саламаха, 1998), Миколі Біляшевському (Л. В. Дідух, 2005), Миколі Василенку (С. О. Рудько, 2007), Борису Грінченку (О. І. Неживий, 1994, М. В. Кравченко, 2001), Марії Загірній (Л. Л. Нежива, 2001), А. С. Хомутенку (2008), Василю Доманицькому (Н. М. Токар, 2008), Дмитру Дорошенку (В. М. Андрєєв, 1998), Сергію Єфремову (Ж. В. Колоїз, 1996; С. Г. Приколота, 1997; Л. В. П'яста, 1998; М. Г. Чернописький, 2001; О. В. Меленчук, 2010; Н. Р. Бойко, 2009; О. А. Лебедева, 2009), Олександр Лотоцькому (В. П. Швидкий, 2001; О. О. Дудко, 2005; Г. М. Михайленко, 2009), Івану Лучицькому (Н. А. Логунова, 2006), Дмитру Марковичу (С. А. Панченко, 2000; В. П. Рекрут, 2009), Костю Мацієвичу (Л. І. Єпик, 2009), Андрію Ніковському (П. О. Дунай, 2006; Ю. В. Середенко, 2008; М. В. Горбатюк, 2010), Івану Огієнку (М. С. Тимошик, 1997; М. В. Мацько, 1998; І. І. Тюрменко, 2000; В. П. Ляхоцький, 2001), Олександр Русову (О. Я. Рахно, 2003), Антону Синявському (В. М. Заруба, 1999), Максиму Славінському (В. В. Очеретяний, 2009), Євгену Чикаленку (І. М. Старовойтенко, 2004; Ю. О. Бойко, 2007), Сергію Шелухіну (О. Я. Яцишина, 2004), Костю Широцькому (Л. А. Іваневич, 2006). Як бачимо, у фокусі уваги опиняються уже не лише «постаті першого ряду» в історії, але й «другого», а відтворений гуманітаріями «світ політики» на межі ХІХ – ХХ ст. стає більш складним та різноголосим, і це симптоматично. Показово, що життя та творчість О. Г. Лотоцького й А. В. Ніковського стали, відповідно, предметом зацікавлення аж трьох дисертантів, спадщина академіка С. О. Єфремова уже перебувала в центрі уваги шести дисертантів; надзвичайною популярністю користується життєдіяльність І. І. Огієнка. Широтою погляду, різноплановістю та фундаментальністю відзначається дисертаційна кандидатська робота І. М. Старовойтенко, присвячена листуванню Є. Х. Чикаленка як історичному джерелу. Але найбільшою популярністю користується, звичайно, особистість і творчість М. С. Грушевського у її найрізноманітніших аспектах. Так, громадсько-політична діяльність ученого висвітлюється

у працях Р. Я. Пирого (1994), В. М. Кухар (1997), В. О. Крота (1998), О. П. Валіон (2003), І. В. Ткаченко (2006), Г. О. Корольова (2009). Останнім часом вивчається мова публіцистики М. С. Грушевського³⁸.

У дисертаційних роботах розглядається у порівняльному аспекті історія формування українських національних еліт (Л. В. Козловська, 2000; Т. В. Винарчук, 2002). У видавничу практику активно втілюються результати наукових розробок архівознавців (археографічні публікації Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко, О. П. Степченко, Ю. В. Середенко, С. О. Якобчук, М. В. Горбатюка та ін.). Важливі матеріали з історії української партійної еліти ліберально-демократичного спрямування містять збірники статей за результатами міжнародних конференцій: у Вінниці – «Національна інтелігенція в історії та культурі України» (остання – жовтень 2008 р.) та Запоріжжі – «Політична еліта в історії України» (травень 2008 р.). У Луганську Інститут грінченкознавства започаткував видання спеціалізованих вісників «Слово і пісня Бориса Грінченка» (1994, 1995, 1996).

Вивчається колекційна та меценатська діяльність видатних діячів ліберально-демократичного напрямку³⁹. Досліджується історія видання газети «Рада» – цього осередку національного відродження⁴⁰, мова мемуарної літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. – передусім на матеріалах творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова⁴¹, мовні засоби публіцистики⁴² та політична сатира в інтерпретації С. О. Єфремова⁴³.

У царині історії педагогіки відзначається сталий інтерес до проблеми формування національної свідомості у педагогічній спадщині діячів ліберально-народницького спрямування⁴⁴, досліджується виховний потенціал родин української національної еліти на межі ХІХ–ХХ ст.⁴⁵

Значущим є досвід закордонних дослідників щодо розгляду історії визвольного руху крізь призму «історії поколінь»⁴⁶. На цю проблему в загальному вигляді звертає увагу Я. Й. Грицак⁴⁷.

Серед здобутків вітчизняної історіографії, що мають методологічний характер, важливою є стаття Г. В. Касьянова щодо нагальних проблем вивчення історії української інтелігенції⁴⁸. В узагальнюючих працях С. В. Кульчицького окреслено у порівняльному – загальноросійському та загальноєвропейському аспектах – відтинок часу, що є предметом наших зацікавлень⁴⁹. Цікавими є змістовні історіографічні огляди харківського історика С. О. Наумова стосовно

вивчення українського політичного руху та еліт, що його очолювали, в межах Російській імперії⁵⁰. Стосовно змалювання «тла» та «сцени», де діяли представники української партійно-політичної еліти, згадаємо аналітичні нариси І. Б. Гирича, присвячені обрисам «українського дев'ятнадцятого сторіччя»⁵¹, розвідки К. В. Галушка щодо проблем націотворення й ролі еліт в історії України модерної доби⁵², праці С. І. Світленка щодо формування «світу ідей» модерної України кінця XVIII – початку XX ст.⁵³. В монографії А. М. Круглашова досліджено рецепцію ідейної спадщини М. П. Драгоманова в українській політичній думці⁵⁴. В роботах Г. О. Корольова розглянуто роль та статус інтелігенції підросійської України в імперському суспільстві⁵⁵. Нарешті, автор цієї запропонованої увазі читача розвідки нещодавно здійснив спробу узагальнити в збірнику статей головні риси «групового портрета» легально-народницької, конституційно налаштованої партійно-політичної еліти Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст., окресливши його ідеологічні, організаційні та персональні грані⁵⁶.

Масштабнопанорамуполітичнихпроцесівувазначений період, з акцентом на ролі інтелектуалів та політичних партій у розгортанні «українського проекту», змалює багатомне видання колективу авторів із Інституту історії України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ «Політична історія України. XX ст.: у 6-ти томах» (Т. 1. – К., 2002) та її компактна однотомна версія «Україна: Політична історія. XIX – початок XXI ст.» (К., 2007). Палітру зацікавлень сучасних дослідників щодо вивчення проблеми «Українська інтелігенція та національний рух на межі XIX–XX ст.» відбивають матеріали збірників Інституту історії України НАНУ (див., наприклад: Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. ст. – К., 2007. – Вип. 14).

Загалом, як бачимо, пострадянська українська гуманітаристика має досить-таки солідний доробок у царині дослідження партійно-політичних еліт та лідерства, особливо на інституціональному, макросоціальному та біографічному рівнях. Але, мабуть, була доцільною цілеспрямована координація напрямів колективних досліджень, а також дисертаційних уподобань з метою усунення дублювання, марної трати сил, а інколи – й компіляції, зокрема – й стосовно представників інших гуманітарних наук (філології, історії педагогіки, юриспруденції, політології).

Вірогідно, знайдуть успішне продовження видавничі ініціативи фахівців з архівної справи, істориків, філологів, пов'язані з виявленнями та публікацією рукописної спадщини представників української ліберально-демократичної еліти (передусім, листування, щоденників, спогадів), що зберігаються головним чином в особистих фондах Інституту рукопису НБУВ, ЦДІА України, Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, Науковому архіві Інституту археології, Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Вірогідно, більш активно залучатиметься в науковий обіг зарубіжна архівна україніка⁵⁷. Подальшого інформаційного «освоєння» потребують видання ВУАН 1920-х рр. та еміграційна преса 1930-х рр. (матеріали тижневика «Тризуб» тощо).

В умовах трансформації вітчизняної історіографії, її подальшого «занурення» в глибини інтелектуальної історії та «історії повсякденності», більш очевидною стає вичерпаність апробованих моделей досліджень партійно-політичної еліти. Час потребує застосування методів «нової культурної історії», реалізації порівняльних та міждисциплінарних студій. Перспективним щодо аналізу персонального складу діячів парламентських та урядових репрезентацій, політичних партій є просопографічний метод, потенціал якого нині активно обговорюється в науковій літературі. Зміст його трактується в українській історіографії подвійним чином: деякі дослідники вважають завданням просопографії створення колективного соціального портрету певної групи суспільства⁵⁸, інші – відтворення індивідуального портрета конкретної відомої особи, розкриття персоналії «у всій стереоскопічності людських вимірів, динаміці особового розвитку»⁵⁹. Його можливості стосовно аналізу партійно-політичної еліти значно розширюються із залученням у науковий обіг нового пласту джерел особового походження – листування, щоденників, автобіографій, мемуарів. Відзначимо, насамперед, вагу двох перших категорій джерел. Парадоксально, але особливої цінності ця «література факту» набуває саме завдяки своєму суб'єктивізму⁶⁰ – і з погляду розкриття непересічної індивідуальності авторів, і з погляду відтворення неповторної аури того часу. Логічним продовженням застосування просопографічного методу дослідження в царині партійно-політичної історії є збирання біографічних відомостей за чітко розробленою, уніфікованою програмою; виділення поколінь

(генерацій) у рамках конкретної партії; порівняння колективної біографії або керівного складу, або визначних діячів цієї партії із спорідненими або конкуруючими політичними асоціаціями.

Продуктивним видається застосування історико-антропологічних методів, що дозволить проаналізувати особливості світосприйняття і культурно-поведінкових норм, духовні цінності, розуміння громадського обов'язку і служіння народові (демосу) на індивідуальному та колективному рівнях. Кроком до аналізу нового, прагматичного типу культури в українському суспільстві на межі ХІХ–ХХ ст. може стати вивчення соціально-морального середовища українських громад, студентських корпорацій, родинно-сімейних кланів⁶¹. Більшу увагу слід приділяти постатям так званого «другого та третього ряду» в історії, які формували свій «образ історії» та створювали скромні «опорні пункти» в процесі «національного будівництва» (пресу, видавництва, клуби, культурно-просвітницькі товариства). Можливо, саме ці стежки та нюанси наукових шукань урізноманітнять палітру досліджень українського національного політичного руху та, відповідно, еліт, які його формували, в межах Російської імперії.

¹ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності // Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К., 2008. – С. 30–31. – (Серія «De profundis»).

² Див.: Бунт мас // Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – К., 1994. – С. 15–16.

³ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2-х т.: пер. з англ. – К., 1994. – Т. 1. – С. 15. – (Серія «Західна історіографія України»; вип. 1).

⁴ Касьянов Г. В. Теорії націй та націоналізму: монографія. – К., 1999. – С. 284.

⁵ Там само. – С. 262.

⁶ Там само. – С. 292–299.

⁷ І. Л. Шраг: документи і матеріали / упоряд.: В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997. – 166 с.; П'ядик Ю., Старовойтенко І. Степан Ерастов: матеріали до біографії // Пам'ятки: археогр. щорічник. – К., 2008. – Т. 8. – С. 260–271.

⁸ Програма конференції доступна на сайті: www.nbuv.gov.ua/new/2006/09_program.doc

⁹ Див.: Шрагівські читання: зб. ст. і матеріалів. Вип. 1. – Чернігів, 2011. – 128 с.

¹⁰ Див.: Неживий О. І. Борис Грінченко в наукових дослідженнях ХХ ст. // Персонал. – 2009. – № 2.

¹¹ Білокінь С. Антін Синявський і його доба // Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 3–31; Заруба В. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – К., 1993. – 144 с.; Стрельський Г. Олександр Шульгін – учений, політик // Київ. старовина. – 1994. – № 3. – С. 80–88; Панкова Є. В. Володимир Науменко

(1852–1918) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 90–102; Палієнко М. Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. – К., 1998. – 40 с.; Даниленко В. М., Кравченко А. А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). – К., 2000. – 72 с.; Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). – К., 2002. – 366 с.; Городня Н. Д. Олександр Шульгін як представник нової генерації української національної еліти першої половини ХХ ст. // Вісник КНУ. Сер.: Історія. – 2005. – № 80/81. – С. 10–13; Пастух Б. Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної ідеї: публіцист. есе. – Луганськ, 2006. – 160 с.; Єник Л. К. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 125–135; Демченко Т. Батько Шраг: монографія. – Чернігів, 2008. – 264 с.; Новацький Р., Тельвак В. Михайло Грушевський на тлі доби. Ч. 1. – Дрогобич; Опіле, 2008. – 378 с.; Старовойтенко І. Євген Чикаленко. Людина на тлі епохи. – К., 2009. – 544 с.; Вона ж. Степан Ерастов – організатор українського національного руху на Кубані поч. ХХ ст.: штрихи до біографії // Укр. біографістика. – 2009. – Вип. 5. – С. 65–76.

¹² Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920). – К., 2000. – 48 с.; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К., 2001. – 266 с.

¹³ Потульницький В. Сергій Шелухін // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 267–283; Горак В. Андрій Яковлів // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 283–302; Ульянівський В. Василь Біднов // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 303–340; Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 151–163.

¹⁴ Даниленко В. Доля сім'ї Матушевських // Іст. журн. – 2004. – № 1/2. – С. 8–18; Юшкова І. Документи особового архівного фонду Сергія Шелухина як об'єкт генеалогічного дослідження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – Чис. 13, ч. 1. – С. 178–192; Старовойтенко І. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України // Укр. біографістика. – 2010. – Вип. 7. – С. 263–278; Демченко Т. Деякі нові дані про родину Іллі Шрага // Шрагівські читання: зб. ст. і матеріалів. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 8–17.

¹⁵ Поліщук В. Василь Доманицький як шевченкознавець // Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря»: репринт. відтв. з вид. 1907 р. – Черкаси, 2008. – С. 374–383; Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової. – 2-е вид. – Чернігів, 1999. – 182 с.; Ляхоцький В. П. Просвітитель: видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) – К., 2000. – 528 с.; Велентій Л. Забутий часом і людьми (В. М. Ганцов) // Історія укр. лінгвістики: зб. наук. пр. НДПУ ім. М. Гоголя. – Ніжин; К., 2001. – С. 127–130; Михайленко Г. М. Біографічний підхід у творчій спадщині О. Лотоцького // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 61. – С. 86–

96; Токарчук О. В. Про сучасне значення лекцій С. П. Шелухіна з карного права // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. – К., 2010. – Вип. 8. – С. 162–167.

¹⁶ *Тюрменко І. І.* Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 1998. – 288 с.; *Андреев В. М., Михайленко Г. М.* Олександр Лотоцький у боротьбі за автокефалію Української Православної Церкви // Південний архів: зб. наук. пр. Сер.: Іст. науки. – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 36–48; *Іваневич Л. А.* Державно-просвітницька діяльність українського мистецтвознавця Костя Широцького в 1917–1919 рр. // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 269–273; *Верстюк В. М. П.* Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16. – С. 116–133; *Рудько С.* Участь Миколи Василенка у громадсько-політичному житті Києва в кінці XIX – на початку XX ст. // Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька Академія»]. Іст. науки. – Острог, 2008. – Вип. 10. – С. 106–118.

¹⁷ *Старовойтенко І.* Володимир Леонтович і перша щоденна українська газета «Громадська думка» (1905–1906) та її наступниця «Рада» (1906–1914) // Бібл. вісн. – 2007. – № 2. – С. 34–38; *Руденко О. Ю.* «Наш перший мученик преси» (Федір Павлович Матушевський) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 84–106; *Горбатюк М. А.* Ніковський як співробітник і редактор газети «Рада» // Іст. журн. – К., 2008. – № 4. – С. 44–57; *Чума О.* Публіцистично-наукова спадщина Софії Русової // Зб. праць Наук.-дослід. центру періодики. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 459–470; *Миронець Н.* Радий за «Раду»: газета «Рада» і Петро Стебницький // Пам'ять століть. – 2008. – № 3. – С. 133–136.

¹⁸ Огляд сучасних праць про Івана Огієнка див.: *Мандрик М. В.* Стан висвітлення багатогранної діяльності Івана Огієнка сучасною українською історіографією // Наук. пр. [Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили]. Сер.: Іст. науки. – 2007. – Т. 74, вип. 61. – С. 95–100; *Завальнюк О.* Ректор Іван Огієнко в українській історіографії // Наук. зап.: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 306–320. Огляд джерел див.: *Ляхоцький В. П.* Іван Огієнко (митрополит Іларіон): покажчик архів. джерел / Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства. – К., 1998. – 79 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; вип. 1).

¹⁹ *Якобчук С. О.* Спогади сучасників Ф. П. Матушевського як джерело дослідження його громадської і політичної діяльності // Університет. – 2009. – № 5. – С. 77–87; *Полищук В.* Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка // Київ. – 2008. – № 11–12. – С. 161–169; 2009. – № 1–2. – С. 162–169.

²⁰ *Стрельський Г. В. О. Г.* Лотоцький і його мемуари // Спеціальні іст. дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. – К., 2006. – Чис. 13, ч. 1. – С. 293–306; *Верстюк В.* Революція в оцінках Євгена Чикаленка // Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920). – К.; Нью-Йорк, 2005. – С. 17–32; *Шевчук В.* Про книгу життя Євгена

Чикаленка: Роздум після перевидання мемуаристики Є. Чикаленка // Сучасність. – 2005. – № 1. – С. 86–108; *Харлан О. Д.* «Щоденник» Євгена Чикаленка 1918–1919 рр.: Україна крізь призму катастрофізму // Актуальні проблеми слов'янської філології: міжвуз. зб. наук. ст. – К.; Ніжин, 2006. – Вип. 11: Лінгвістика і літературознавство. – С. 186–193; *Гонюкова Л. В.* Спогади С. Ф. Русової // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 133–138; *Плачинда В.* Сергій Єфремов та його спогади // Молода нація: альманах. – К., 2002. – № 1. – С. 142–144; *Климович Н.* Постаєть Сергія Єфремова крізь призму щоденникових нотаток (за матеріалами «Щоденників» 1923–1929 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 162–166.

²¹ *Якобчук С. О.* Особистість і творчість Т. Г. Шевченка у публіцистичній спадщині Ф. П. Матушевського // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. філологічна. – 2010. – Вип. 178. – С. 12–18; *Меленчук О.* Феномен святкування роковин, присвячених пам'яті Т. Шевченка, як соціокультурне явище в боротьбі за українську незалежність у літературно-критичних студіях С. Єфремова // Вісник Черкас. ун-ту. Сер. філологічна. – 2010. – Вип. 178. – С. 5–12.

²² *Гирич І. Б. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В. Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160; *Він же. М.* Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кін. XIX – 20-х рр. XX ст. // Укр. історик. – 1996. – Чис. 1/4 (128/131). – С. 142–187; *Він же. М.* Грушевський і М. Василенко: до історії творчих контактів // Укр. археогр. щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 344–355.

²³ Див.: *Рудько С. О.* «Українська орієнтація» чи «подвійна лояльність»: приклад Миколи Василенка (1866–1935) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=307>. – Назва з екрана; *Щербін Л. В.* Діяльність М. П. Василенка як члена Конституційно-демократичної партії Росії // Вісн. Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Сер.: Історія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 15. – С. 54–61; *Журавльова Т.* Діячі Чернігівського земства поч. XX ст. (за спогадами М. М. Могилянського) // Сіверян. літопис. – 1999. – № 4. – С. 79–89.

²⁴ *Старовойтенко І.* Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. – Чис. 12, ч. 2. – С. 232–254; *Ляшко С. М.* Керівничий Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження // Укр. біографістика. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 136–175; *Рахно А. Я.* Председатель Черниговской губернской земской управы А. А. Свечин: опыт просопографического исследования // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: материалы XXI Междунар. науч. конф., РГГУ. – М., 2009. – С. 309–312.

²⁵ Енциклопедія українознавства: у 10 т. / голов. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1954–1989. – Перевид.: К.; Львів 1993–1994; Довідник з історії України: А–Я / за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Вид. 2-е, доопр. і допов. – К., 2001. – 1136 с.; Українська

журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / за заг. ред. М. М. Романюка. Вип. 1–15. – Львів, 1995–2008; Вип. 15. – Львів, 2008. – 388 с.

²⁶ Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн. 1 / ред. С. В. Сухий. – К., 2005. – 624 с.; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі української Центральної Ради: біогр. довідник. – К., 1998. – 254 с.

²⁷ Олександр Олександрович Русов: біобібліогр. покажч. / склад. і вступ. стаття О. Я. Рахна. – Чернігів, 2004. – 116 с.; Чернігівська «Просвіта»: бібліогр. покажч. / склад. І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова. – Чернігів, 2008. – 67 с.

²⁸ *Русова С.* Мої спомини. – К., 1996. – 208 с.; *Загірня М.* Спогади. – Луганськ, 1999. – 160 с.; *Єфремов С. О.* Про дні минулі // Молода нація: альманах. – К., 2002. – № 1. – С. 145–246; № 2. – С. 174–282; 2003. – № 1. – С. 134–191; № 2. – С. 59–125; 2003. – № 3; 2004. – № 1. – С. 151–232; № 2. – С. 84–117; № 3. – С. 175–218; № 4. – С. 49–87; *Славінський М. А.* Заховаю в серці Україну: поезія, публіцистика, спогади. – К., 2002. – 415 с.; *Огієнко І.* Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. – Житомир, 2002. – 120 с.; *Чикаленко Є. Х.* Зібрання творів: у 7 т. Т. 1: Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – К., 2003. – 432 с.; *Луцицька М. В.* Мемуари. – М., 2003. – 196 с.; *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907): док.-худ. вид. – К., 2003. – 416 с.; *Ерастов С.* Спогади. Спомини кубанського українця // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – Чис. 3/4. – С. XVIII–XXXIV; *Василенко М. П.* Вибрані твори: у 3 т. Т. 3: Спогади. Листування. Щоденники. – К., 2008. – 720 с.

²⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник: у 2 т.: док.-худ. вид. – К., 2004. – Т. 1: 1907–1917. – 428 с.; Т. 2: 1918–1919. – 463 с.; *Русова С.* Мемуари. Щоденник. – К., 2004. – 544 с.

³⁰ *Є. Чикаленко і П. Стебницький.* Листування. 1901–1922 роки. – К., 2008. – 628 с.; *Євген Чикаленко, Сергій Єфремов.* Листування. 1903–1928 роки. – К., 2010; *Є. Чикаленко, А. Ніковський.* Листування. 1908–1921 роки. – К., 2010. – 447 с.; *Євген Чикаленко, Володимир Винниченко* Листування. 1902–1929 роки. – К., 2010. – 447 с. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки. – К., 2009. – 343 с.; *Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр.* – К., 2005. – 252 с.; *Катренко А. М., Катренко Я. А.* Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу: листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському. – К., 2009. – 64 с.; *Якобчук С.* Листування Федора Павловича Матушевського з українськими письменниками у київських архівах // Літературознавчі обрії: праці молодих учених. – К., 2010. – Вип. 18. – С. 214–218; *Якобчук Н.* Листи І. М. Каманіна до П. Я. Стебницького (1908–1910 роки) // Пам'ятки: археогр. щорічник. – К., 2010. – Т. 11. – С. 246–261; *Горбатюк М.* Листи Андрія Ніковського до Симона Петлюри (1920–1921 рр.) // Пам'ятки: археогр. щорічник. – К., 2010. – Т. 11. – С. 68–102.

³¹ *Б. Грінченко* – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – 285 с.; *Кістяківський Б. О.* Вибране. – К., 1996. – 512 с.; *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998. – 352 с.; *Стебницький П.* Вибрані твори. – К., 2009. – 632 с.

³² *Грінченко Б. Д.* Вибрані твори: в 2 т. Т. 1. – К., 2008. – 448 с.; *Старицька-Черняхівська М.* Вибрані твори: драматичні твори, проза, поезія, мемуари. – К., 2000. – 848 с.

³³ *Василенко М. П.* Вибрані твори: у 3 т. – К., 2006. – Т. 1: Іст. праці. – 608 с.; Т. 2: Юрид. праці. – К., 2006. – 560 с.; Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993. – 592 с. – (Пам'ятки історичної думки України); *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – 254 с.; Син України: Володимир Боніфаційович Антонович: у 3 т. – К., 1997. – Т. 1. – 448 с.; Т. 2. – 448 с.; *Лотоцький О.* Автокефалія. Т. 1: Засади автокефалії / Укр. православна церква Київ. патріархату. – Репринт. вид. – К., 1999. – 203 с.; *Єфремов С. О.* Літературно-критичні статті. – К., 1993. – 220 с.; *Єфремов С.* Вибране: ст., наук. розвідки, моногр. – К., 2002. – 760 с.; *Єфремов С.* Шевченкознавчі студії. – К., 2008. – 368 с.; *Статті І. В. Луцицького* про землеволодіння в Україні // Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Луцицьких (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2007. – С. 41–234; *Доманицький В.* Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка. – Черкаси, 2010. – 384 с.

³⁴ *Коваленко Г. О.* Українська історія. Оповідання з історії України. – К., 1993. – 176 с.

³⁵ Див.: *Грушевський М.* Спомини / публікація С. Білокозя // Київ. – 1988. – № 9–12; 1989. – № 9–12; 1992. – № 2–3; *Грушевський М.* Щоденники (1883–1893) / публікація Л. Зашкільняка // Київ. старовина. – 1993. – № 3–4; *Щоденники М. С. Грушевського* / публікація і коментарі І. Гирича // Київ. старовина. – 1995. – № 1. – С. 10–30; *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. – 261 с.; *Щоденник М. Грушевського* за 1910 р. // Укр. історик. – 2002. – № 1/4. – С. 100–127; *Грушевський М.* Предок: Із белетристичної спадщини. – К., 1990. – 247 с.; *Листування Михайла Грушевського* : Листування Грушевського та Євгена Чикаленка. – К., 2010. – 296 с.

³⁶ Див.: *Шульга В.* Презентація I-го тому «Творів» М. Грушевського у 50-ти томах // Укр. археогр. щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 509–510.

³⁷ *Макієнко О. Б. Д.* Грінченко на Херсонщині: маловідомі сторінки біографії українського діяча // Студії з архів. справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 168–172; *Ткаченко І.* Газета «Рада» як джерело до історії видання ЛНВ у Києві (1907–1914) // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 92–98; *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського // Студії з архів. справи та документознавства. – 2005. – Т. 13. – С. 188–190; *Власенко В.* Кость Мацієвич і Український республікансько-демократичний клуб у Празі // Студії з архів. справи та документознавства. – 2007. – Т. 15. – С. 125–130; *Тельвак В.* Наукові погляди Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. // Студії з архів. справи та документознавства. – 2008. – Т. 16. – С. 42–56; *Він же.* Михайло Грушевський та німецьке слов'янознавство першої третини XX століття // Студії з архів. справи та документознавства. – 2009. – Т. 17. – 148–157; *Він же.* Михайло Грушевський та конфлікти

в середовищі українських істориків (початок ХХ ст.) // Студії з архів. справи та документознавства. – 2010. – Т. 18. – С. 183–189.

³⁸ *Клімчук Г. П.* Мова публіцистики Михайла Грушевського: дис. ... канд. філол. наук. – Кривий Ріг, 2010. – 226 с. Див. також публікації Л. В. Супрун.

³⁹ *Миронець Н. Р.* Книжково-рукописне зібрання барона Ф. Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 186 с.; *Попельницька О. О.* М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 100–118; *Ковалевська О. О.* Діяльність Миколи Біляшівського в роки першої світової війни // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 119–128.

⁴⁰ *Кобинець А. В.* «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї: дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005. – 222 с.; *Фіголь Н. М.* Євген Чикаленко та газета «Рада» у формуванні мови преси на початку ХХ століття: дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 205 с.

⁴¹ *Мазур Н. В.* Мова мемуарної літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття (на матеріалі творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова): дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 233 с.

⁴² *Супрун Л. В.* Дискурсивні категорії публіцистики Сергія Єфремова. – Вінниця, 2007. – 62 с.; *Вона ж.* Взаємодія антропоцентричних категорій у науково-публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова. – Вінниця, 2007. – 184 с.

⁴³ *Чорнопиский М. Г.* Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записах Сергія Єфремова. – Львів, 2001. – 170 с.

⁴⁴ Див.: *Мещеракова Н. П.* Проблема формування національної самосвідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця ХІХ – початку ХХ століть: дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996. – 190 с.; *Роняк Т. Г.* Проблема виховання учнівської молоді в спадщині Івана Огієнка і творче використання її в сучасній школі України: дис. ... канд. пед. наук. – Луцьк, 1997. – 181 с.; *Побірченко Н. С.* Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): дис. ... д-ра пед. наук. – К., 2001. – 475 с.; *Опанасенко Н. І.* Виховний ідеал у творчій спадщині українських діячів «Просвіти» кінця ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. пед. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 215 с.

⁴⁵ *Хлистуни І. Г.* Національне виховання в родинах української еліти (кінець ХІХ – початок ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук. – Умань, 2006. – 229 с.

⁴⁶ Див.: *Шанин Т.* История поколений и поколенческая история России // Отцы и дети: поколенческий анализ современной России. – М., 2005. – С. 17–38; *Andriewsky O.* The Making of the Generation of 1917: Towards a Collective Biography // Journal of Ukrainian Studies. – 2004. – Vol. 29, № 1/2. – P. 19–37.

⁴⁷ *Грицак Я.* Заздрість // Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – С. 60–61; *Він же.* Покоління // Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – С. 152–154.

⁴⁸ *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретації // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту. Сер.: Історія. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 3–15.

⁴⁹ *Кульчицький С. В.* Імперський чинник в історичному розвитку України // Регіональна історія України. – К., 2007. – № 1. – С. 135–154; *Він же.* Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 17. – С. 402–486.

⁵⁰ *Наумов С.* Сучасна історіографія українського політичного руху в Російській імперії // Сіверян. літопис. – 2008. – № 4. – С. 62–70; *Він же.* Проблема формування національної політичної еліти в історичній літературі: нерадянська історіографія українського політичного руху в Російській імперії (1917–1991 рр.) // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 23: Політична еліта в історії України. – С. 326–336.

⁵¹ *Гирич І. Б.* Дев'ятнадцяте українське століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-hy-guch.name/History/19UkrStolitjta.html>. – Назва з екрана.

⁵² *Галушко К.* Доба Дмитра Дорошенка, або як створювали й губили нації у смутні часи Європи // Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки): наук.-попул. вид. – К., 2007. – С. 3–34.

⁵³ *Світленко С. І.* Світ модерної України кінця ХVІІІ – початку ХХ століття: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2007. – 457 с.

⁵⁴ *Круглашов А. М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 488 с.

⁵⁵ *Корольов Г. О.* Інтелігенція та українська ідея початку ХХ ст.: іст.-теорет. аспект // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2004. – Вип. 10. – С. 211–220.

⁵⁶ *Іваницька С. Г.* Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Запоріжжя, 2011. – 452 с.

⁵⁷ Тут в нагоді дослідникам може стати новітня ґрунтовна праця: *Палієнко М. Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – 688 с.

⁵⁸ *Старовойтенко І.* Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Укр. біографістика: зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 56.

⁵⁹ *Попик В. І.* Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів // Укр. біографістика: зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 34.

⁶⁰ *Коляструк О. А.* Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Укр. іст. журн. – К., 2008. – № 2. – С. 145–148, 152.

⁶¹ Термін «соціально-моральне середовище» був запропонований німецьким соціологом М. Р. Лепсіусом (1973) щодо визначення соціальних спільнот, «які утворюються через взаємодію багатьох структурних параметрів: релігія, регіональні традиції, господарське становище, культурна орієнтація, специфічний склад взаємопов'язаних груп» (цит. по: *Нарський І. В.* К вопросу о социально-моральной среде российского либерализма в начале ХХ века // Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы / под ред. В. В. Шелохаева. – М., 1999. – С. 412).